

એકમ-6 ગતિશીલ અર્થતંત્રમાં નાણાંની બદલાતી ભૂમિકા અને સ્વરૂપ

-: રૂપરેખા :-

- 6.1 પ્રસ્તાવના
- 6.2 ભારતીય નાણાંનો ઇતિહાસ
- 6.3 નાણાંનો ઉદ્ભવ અને વિકાસ
- 6.4 નાણાંનું મહત્વ
- 6.5 નાણાંના કાર્યો
- 6.6 આધુનિક સમયમાં નાણાંના વિકલ્પો
- 6.7 ક્રેડિટ કાર્ડનો અર્થ અને પ્રકારો
- 6.8 ક્રેડિટ કાર્ડના ફાયદાઓ
- 6.9 ક્રેડિટ કાર્ડના ગેરફાયદાઓ
- 6.10 ડેબિટ કાર્ડ
- 6.11 ડેબિટ કાર્ડના લક્ષણો
- 6.12 ડેબિટ કાર્ડના પ્રકાર
- 6.13 ડેબિટ કાર્ડના ફાયદાઓ
- 6.14 ડેબિટ કાર્ડના ગેરફાયદાઓ
- સમીક્ષા
- સંદર્ભ વાચન

6.1 પ્રસ્તાવના

માનવજીવનની સૌથી મહત્વની જ્ઞાનની શોધો પૈકી વિજ્ઞાનમાં અગ્નિ, મેકેનિક્સમાં પૈડું (ચક્ર), રાજકારણમાં મત અને અર્થવિજ્ઞાનમાં નાણું મહત્વની શોધ ગણી શકાય. જેનો ઉપયોગ રોજબરોજના માનવજીવનને સગવડ યુક્ત બનાવવામાં થાય છે. ચક્ર કે પૈડાંની શોધને પરિણામે વાહન વ્યવહારમાં પૈડાંનો ઉપયોગ થવાથી પરિવહન ઝડપી અને સગવડ યુક્ત બન્યું. વળી ચક્રને પરિણામે મશીનયુગ શરૂ થયો અને મોટા પાયા ઉપર ઉદ્યોગો તેમજ ઉત્પાદન શક્ય બન્યું. ચક્રને પરિણામે થોકબંધ ઉત્પાદન અને બ્લોળી વપરાશ વડે અર્થતંત્ર વિકસીત બન્યું. તેમજ માનવીના જીવનધોરણમાં ઘણો સુધારો થયો. તેમજ વૈવિધ્યપૂર્ણ જરૂરિયાતો માનવી સંતોષી શક્યા. મોટા પાયા ઉપર ઉત્પાદન અને તેની સામૂહિક તથા વૈવિધ્યપૂર્ણ વપરાશ માટે વિવિધ ચીજવસ્તુઓ, સેવાઓના વિનિમયની આવશ્યકતા રહે છે. જે પૈસા (નાણાં) વડે જ શક્ય બને છે. નાણું એ થોકબંધ ઉત્પાદન અને તેના વિનિમય તથા તેની વપરાશ અર્થેની વહેંચણીમાં મહત્વની ભૂમિકા ભજવે છે. જો નાણું ન હોય તો વર્તમાન અર્થતંત્ર ટકી શકે જ નહિ અને માનવજીવન પ્રાચીન યુગમાં પહોંચી જાય. નાણાં વિનાના અર્થતંત્રની તો આજે કલ્પના પણ કરી શકીએ એમ નથી. જેમ જીવંત શરીરની નસેનસમાં લોહીનું પરિભ્રમણ થાય છે તેમ આજના અર્થકરણમાં ભાગ્યે જ કોઈ એવી આર્થિક પ્રવૃત્તિ હશે જે નાણાં સાથે સંબંધ ધરાવતી નહિ હોય. નાણું એ અર્થવ્યવસ્થાની વિવિધ પ્રવૃત્તિઓને સાંકળતી કડી છે. નાણાંની શોધ અને ઉપયોગને કારણે

કોઈ પણ દેશનો આર્થિક વિકાસ શક્ય બન્યો છે વર્તમાન અર્થકારણના એક નિર્ણયાક બળ તરીકે નાણું કામ કરે છે. આધુનિક અર્થતંત્રમાં નાણું એક અસ્કયામત તરીકે કામ કરી રહ્યું છે. પ્રો. માર્શલે લખ્યું છે તેમ “નાણું એક એવું ચાલક બળ છે જેની ચોમેર અર્થવિજ્ઞાન પરિક્રમા કરતું રહે છે.” પ્રો. કાઉથરે જણાવ્યા મુજબ “માનવીના આર્થિક અને સામાજિક પાસાં તરીકે નાણું એક મહત્વનું અંગ છે. જેના પર બધો આધાર રહેલો છે.

પ્રાચીન સમયમાં વસ્તુ વિનિમય પ્રથા (સાટા પદ્ધતિ)ની કેટલીક મર્યાદાઓ જેવી કે દ્વિપક્ષી જરૂરિયાતોના મેળની મુશ્કેલી, મૂલ્યના સામાન્ય માપદંડનો અભાવ, વસ્તુ વિભાજનની મુશ્કેલી, મૂલ્યના સંગ્રહની મુશ્કેલી જોવા મળતી હતી. જે નાણાંના ઉદ્ભવ સાથે સાટા પદ્ધતિથી મર્યાદાઓ દૂર થવા પામી છે.

6.2 ભારતીય નાણાંનો ઇતિહાસ

પ્રાચીન સમયમાં ભારતીય મુદ્રા (નાણાં) પ્રણાલી જોઈએ તો સૌ પ્રથમ ફૂટી કોંડી (Phooti Cowrie)હતી. પછી કોંડી અસ્તિત્વમાં આવી. કોંડીથી દમડી, દમડીથી ઢેલાં, ઢેલાંથી પાઈ, પાઈથી પૈસા, પૈસાથી આના અને આનાથી રૂપિયા ચલણમાં આવ્યા. તેની ગણતરી નીચે મુજબ છે.

3 ફૂટી કોંડી	= 1 કોંડી	10 કોંડી	= 1 દમડી
2 દમડી	= 1 ઢેલાં	1 ઢેલાં	= 1.5 પાઈ
3 પાઈ	= 1 પૈસા (જૂના)	4 પૈસા	= 1 આના
16 આના	= 1 રૂપિયો		

પ્રાચીન મુદ્રાની ઘણી બોલચાલની ભાષા કહેવત સ્વરૂપે છે. જે જૂના સમયથી વર્તમાન સુધી પ્રચલિત છે. જેમ કે :

- એક ફૂટી કોંડી પણ નહીં દઉં.
- ઢેલાનુંય કામ કરતી નથી વહુ.
- ચમડી જાય પણ દમડી ન જાય. (ચમડી તૂટે પણ દમડી ન છૂટે)
- પાઈ - પાઈનો હિસાબ રાખવો.
- સોળ આના સાચું
- મગજ અસ્થિર હોય તો આઠ આની છે તેમ કહેવાય.

નાણાંની પૂર્વ ભૂમિકા :

રોમન લોકો Moneta નામની દેવીના મંદિરમાં સિક્કાઓ છાપતા હતાં. તે દેવીના નામ ઉપરથી Money શબ્દ ઊતરી આવ્યો હોવાનું માનવામાં આવે છે. (R. Wikipedia) પ્રાચીન સમયમાં શેરશાહ સૂરીએ (1540-1545)માં ચાંદીના સિક્કા રૂપૈયા બનાવ્યા હતા. જેનું વજન 178 ગ્રામ હતું. ત્યારથી ચલણી સિક્કાની શરૂઆત થઈ હોવાનું માનવામાં આવે છે.

નાણાંનો અર્થ :

કોઈપણ ચીજવસ્તુ કે સેવા માટે ચૂકવણી કરવાનું અથવા કંઈક ખરીદવાનું માધ્યમ ચલણી સિક્કાઓ કે ચલણી નોટો બંનેને નાણું કહેવામાં આવે છે.

નાણું અર્થશાસ્ત્રના કેન્દ્રમાં છે. તેના દ્વારા વિનિમય થાય એટલે કે વસ્તુ કે સેવાની ખરીદી-વેચાણ થાય. નાણાં સિવાય આર્થિક અભ્યાસ, વિશ્લેષણ કે જીવન શક્ય નથી. જેમ વસ્તુ બજાર છે તેમ નાણાંનું પણ બજાર છે. જેને નાણાંબજાર કહેવાય છે. નાણાં બજારની અંદર નાણાંની માંગ અને નાણાંનો પુરવઠો છે. નાણાંની માંગ અને નાણાંના પુરવઠા દ્વારા નાણાંની કિંમત નક્કી થાય છે. સામાન્ય રીતે નાણાંની કિંમત એટલે વ્યાજદર (Interest rate). નાણું અસ્તિત્વમાં ન હતું. ત્યારે વસ્તુ વિનિમય પ્રથા હતી. તેની કેટલીક સમસ્યાઓ ઊભી થઈ. વસ્તુ વિનિમય એટલે કે સાટા પદ્ધતિની સમસ્યા દૂર કરવા માટે નાણું અસ્તિત્વમાં આવ્યું. નાણાંનો ઉદ્ભવ 300 વર્ષ જૂનો છે.

ધાતુના સિક્કાઓ, ચલણી નોટો, ચેક, ડ્રાફ્ટ વગેરે નાણાંનું કાર્ય બજાવે છે.

નાણાંના લક્ષણો :

- જેનો ચીજવસ્તુ કે સેવાઓના સોદાઓની પતાવટ માટે એટલે કે વિનિમયના માધ્યમ તરીકે સર્વસ્વીકાર થાય તે નાણું છે.
- જેના દ્વારા ચીજવસ્તુ કે સેવાની ખરીદી અને વેચાણ થાય એટલે કે ચૂકવણીના માધ્યમ તરીકે સ્વીકારવામાં આવે છે તે નાણું છે.
- કોઈપણ જાતના હિચક્રિયાટ વગર સર્વસ્વીકૃતતાનો ગુણ ધરાવે તે નાણું છે.
- જેના વડે વિલંબીત કે ભાવિ ચૂકવણી થાય. બીજા અર્થમાં કહીએ તો દેવાની પતાવટ નાણાંથી કરી શકાય.

ટૂંકમાં ભારતના કોઈપણ સ્થળે, સમયે કોઈ પણ શેહ શરમ વગર સર્વ સ્વીકાર્ય હોય, વિનિમય થાય, અને કે દેવાની ચૂકવણી માટે જેનો ઉપયોગ થાય તે નાણું કહેવાય.

નાણાંની વ્યાખ્યાઓ :

નાણાંની વ્યાખ્યાઓ અનેક અર્થશાસ્ત્રીઓએ આપી છે. પરંતુ તેમાંથી કેટલીક સ્વીકાર્ય વ્યાખ્યાઓ નીચે મુજબ છે.

- **કાર્લ હેલફરીક :**

“અમુક અર્થવ્યવસ્થામાં જુદી જુદી વ્યક્તિઓ વચ્ચે આર્થિક વ્યવહાર સુગમ બનાવે તે નાણું કહેવાય.”

- **પ્રો. માર્શલ :**

“કોઈપણ સમયે અને સ્થળે, શંકા કે વિશેષ તપાસ સિવાય વસ્તુઓ અને સેવાઓના ખરીદ-વેચાણના સાધન તરીકે જેનો સ્વીકાર થતો હોય તે નાણું છે.”

- **ડી. એચ. રોબર્ટસન :**

“વસ્તુઓની કિંમતની ચૂકવણી પેટે તથા અન્ય પ્રકારના ધંધાકીય દેવાઓની પતાવટ માટે જેનો સૌ સ્વીકાર કરે છે તેને નાણું કહી શકાય.”

- **જી. ડી. એચ. કોલ :**

“નાણાંનું મુખ્ય હાર્દ એ છે કે (વિનિમય કરવા માટે) ચલણમાં એક હાથમાંથી બીજા હાથમાં ફરતું રાખી શકાય છે.”

- **પ્રોફેસર એલી (Prof. Ely) :**

“જે વસ્તુ વિનિમયના માધ્યમ તરીકે છૂટથી એક હાથમાંથી બીજા હાથમાં જતી

હોય અને જેનો સામાન્ય રીતે દેવાની છેવટની પતાવટમાં સ્વીકાર થતો હોય તે નાણું છે.”

● પ્રો. જે. એલ. હેન્સન :

“જે વસ્તુ વિનિમયના માધ્યમ તરીકે કાર્ય કરે અને સર્વસ્વીકૃત હોય તેને નાણું કહી શકાય.”

● પ્રો. સ્ટોનિયર અને હેગ :

“કોઈપણ પ્રકારની વસ્તુ જ્યારે સમાજની દરેક વ્યક્તિને સ્વીકાર્ય હોય ત્યારે તે નાણું બને છે.”

● લોર્ડ કેઈન્સ :

“જે આપવાથી દેવા અને મૂલ્ય સંબંધી સોદાઓની ચૂકવણી થતી હોય તથા જેના રૂપમાં સામાન્ય ખરીદશક્તિનો સંચય થતો હોય તે નાણું છે.”

● પ્રો. કાર્થર :

“જે કોઈ વસ્તુ વિનિમયના માધ્યમ, મૂલ્યના માપદંડ અને સંગ્રહના સાધન તરીકે સર્વ સ્વીકાર્ય હોય તે નાણું છે.”

● પ્રો. વોકર :

“દેવાની ચૂકવણી કરવામાં આપનારની શાખનો વિચાર કર્યા વિના જેની મદદથી અમર્યાદિત રૂપમાં વ્યવહાર ચાલે છે અને જેને પ્રાપ્ત કરીને કોઈપણ વ્યક્તિ તેનો પ્રત્યક્ષ ઉપભોગ ન કરતાં વિનિમયને માટે અન્ય વ્યક્તિને આપે તે નાણું છે.”

● પ્રો. કેન્ટના મતે :

“જે વસ્તુનો વિનિમયના માધ્યમ તરીકે અથવા મૂલ્યના માપ તરીકે સામાન્ય રીતે ઉપયોગ અને સ્વીકાર થતો હોય તે નાણું છે.”

● લેહ ફીલ્ડરના મતે :

“જે કોઈ વસ્તુ વિનિમયના માધ્યમ તરીકે કાર્ય બજાવે છે તે નાણું છે.”

● પ્રો. પ્રાઈસ :

પ્રો. પ્રાઈસ નાણાંની સંકુચિત વ્યાખ્યા આપે છે. તેમના મત મુજબ માત્ર ધાતુના સિક્કાઓને જ નાણાંની વ્યાખ્યામાં આવરી શકાય. કાગળ નાણાં તથા બેંક નાણાંને તે નાણાં તરીકે માન્ય કરતા નથી.

● પ્રો. સિડવીક :

“જે નાણાંનું કાર્ય બજાવે છે તે નાણું છે.”

● પ્રો. મિલ્ટન ફ્રિડમેનના મતે :

“નાણાંની વ્યાખ્યા કોઈ સિદ્ધાંતને આધારે આપવાને બદલે આર્થિક સંબંધો અંગેના જ્ઞાનને વ્યવસ્થિત કરવામાં રહેલી તેની ઉપયોગિતાને આધારે આપવી જોઈએ. વર્તમાન નાણાંકીય અર્થવ્યવસ્થામાં નાણું એક લુબ્રિકન્ટ છે. જે અર્થતંત્રના પૈડાંને સરળતાથી ચલાવવાનું કામ કરે છે.”

● પ્રો. ડબલ્યુ. ટી. ન્યુલીન (Prof. W. T. Newlyn) :

6.3 નાણાંનો ઉદ્ભવ અને વિકાસ

નાણાંનો ઉદ્ભવ એ જરૂરિયાતોમાંથી પેદા થયો છે. એમ કહેવાય છે કે “Nacasseity is Mother of Invention” નાણાંના ઉદ્ભવ અને શોધ માટે આ કહેવત બરાબર સાચી પડે છે. માનવજીવનમાં જરૂરિયાત એટલે કે જીવન જીવવા માટેની વિવિધ જરૂરિયાતો ઉદ્ભવતી હોય છે. જેને સંતોષવા માટે લોકો ચીજવસ્તુ અને સેવાઓનું ઉત્પાદન અને તે દ્વારા વપરાશ કરે છે. પરંતુ લોકો દ્વારા ઉત્પન્ન થતી ચીજવસ્તુઓ અને સેવાઓ પોતાની જરૂરિયાત કરતા વધારે હોય તથા દરેક વ્યક્તિ પોતાની જરૂરિયાતની બધી જ ચીજ વસ્તુઓ અને સેવાઓ પેદા ન કરી શકે તે સ્થિતિમાં પોતાની પાસેની વધારાની વસ્તુઓ અને સેવાઓ બીજાઓને આપે છે અને તેના બદલામાં બીજાઓ પાસેથી પોતાની જરૂરી વસ્તુઓ મેળવે છે. આ વ્યવસ્થા એ વસ્તુ વિનિમય પદ્ધતિ તરીકે ઓળખાય છે. અહીં કોઈ એક કે વધારે વસ્તુઓ નાણાં તરીકે કામ કરતી નથી. જ્યારે સમાજ ખૂબ જ પ્રાથમિક અવસ્થામાં હોય અને લોકોની જરૂરિયાતો ખૂબ જ સીમિત હોય તથા લોકો દ્વારા થતું ઉત્પાદન પણ અત્યંત ઓછું હોય ત્યાં સુધી વસ્તુ વિનિમય પદ્ધતિ નાણાંના વિકલ્પે ચાલી શકે છે. જુદી જુદી વ્યક્તિઓ જુદા જુદા પ્રકારની વિશિષ્ટ આવડત અને કુશળતા ધરાવતા હોય છે. બીજું કેટલાંક લોકોની પોતાની જરૂરિયાત કરતાં વધારે પડતું ઉત્પાદન કરે તથા દરેકને વિવિધ વસ્તુઓની વપરાશ વધારવાની ઈચ્છા થાય ત્યારે વસ્તુ વિનિમય પદ્ધતિમાં કેટલીક અગવડો પેદા થાય છે. આ પદ્ધતિમાં પોતાની વસ્તુ બીજાને આપીને પોતાની જરૂરિયાતની વસ્તુ લેવી હોય ત્યારે અરસપરસ જરૂરિયાતોનો મેળ બેસતો નથી. તેથી વસ્તુ વેચવા અને તેના બદલામાં બીજી વસ્તુ લેવામાં ઘણો સમય જાય છે. આથી સમય જતાં લોકોએ કેટલીક સર્વસામાન્ય વસ્તુઓ બધી વસ્તુઓના વિનિમય માટે ઉપયોગમાં લેવા તથા તેને સ્વીકારવાની શરૂઆત કરી. શરૂઆતમાં બળદ, પશુ, છીપલા, અનાજ, કોડી, ધાતુના ટુકડા, પથ્થરના ટુકડા વગેરેનો ઉપયોગ થવા માંડ્યો. જો કે કોઈ એક વસ્તુ સર્વ સામાન્ય રીતે વિનિમયના માધ્યમ તરીકે સ્વીકૃત બની નહોતી અને જરૂરિયાત અને સમય પ્રમાણે એક યા વધારે વસ્તુઓ નાણાં તરીકે પ્રચલનમાં હતી. સમય જતાં રાજ્ય વ્યવસ્થા સ્થાપિત થઈ અને સુવ્યવસ્થિત બની ત્યારે પ્રારંભમાં કિંમતી ધાતુના ટુકડાઓ જેમ કે સોનું, ચાંદી, તાંબુ, પિત્તળ વગેરે નાણાં તરીકે પ્રચલનમાં આવી અને સમય જતાં જે તે રાજ્યોમાં ચોક્કસ છાપવાળા ધાતુના સિક્કાઓ, ચોક્કસ માપ અને મૂલ્ય સાથે પ્રચલિત કરવામાં આવ્યા. આમ કાયદેસર નાણાંની શરૂઆત એ રાજાઓ દ્વારા મુદ્રિત ધાતુના સિક્કાઓ સ્વરૂપે અમલમાં આવ્યા. મુદ્રિત નાણાંના પ્રચલન સાથે વેપાર પ્રવૃત્તિમાં ઘણો વિકાસ થયો અને સમૃદ્ધિમાં પણ વિકાસ થયો. ચલણી સિક્કા એ નાણાંનો પ્રારંભિક સુવ્યવસ્થિત સ્વરૂપ ગણાય, પરંતુ તેમાં પણ નાણાંની હેરફેરમાં મુશ્કેલી પડતી હતી. ધાતુ વધુ વજનદાર હોવાથી તેની ચૂકવણી માટે એક જગ્યાએથી બીજી જગ્યાએ તે લઈ જવામાં પ્રતિકૂળતાઓ રહેતી હતી. સમય જતાં મધ્યયુગમાં કાગળ અને છાપકામની શોધ થયા પછી આધુનિક યુગની શરૂઆતમાં કાગળના નાણાંની શરૂઆત થઈ. નાની રકમથી માંડીને ખૂબ જ મોટી રકમની મૂલ્યવાળી વિવિધ ચલણી નોટો અસ્તિત્વમાં આવી અને તેના દ્વારા મોટા પાયા ઉપર ચૂકવણી શક્ય બની. ઔદ્યોગિક ક્રાંતિને પરિણામે મોટા કારખાનાઓમાં ઉત્પાદન થતાં વિપુલ માલ સામાનને વેચવા-ખરીદવામાં ચલણી નોટો વડે સુગમતા થવા પામી. આમ ઉત્પાદનના અને અર્થતંત્રના નવા સ્વરૂપ સાથે નાણાંનું સ્વરૂપ બદલાયું.

કાગડી નાણું ખૂબ જ ઓછા વજન અને ઓછી જગ્યામાં ઘણા મોટા મૂલ્યનું વહન થઈ શકે છે અને તેથી વેપાર-ઉદ્યોગ અને વિનિમયમાં ઘણી સરળતા આવે છે. ચલણી

નોટો એટલે કે કાગદી નાણું પણ અમુક હદ પછી મોટા પાયાની લેવડ-દેવડ માટે પરિવહન સંદર્ભે અગવડયુક્ત બને છે. આથી આધુનિક યુગના આરંભે નાણાંની સાચવણી અને નાણાંના ધિરાણ સંદર્ભે શરૂ થયેલી બેંકોએ બેંકિંગ નાણાંની શરૂઆત કરી. જેમાં ચેક (બેંકિંગ ચેક) એ ખૂબ જ મહત્વનું બેંક નાણું ગણાય. ચેકની ચૂકવણી વડે ખૂબ મોટી ચૂકવણી તથા હેરફેર સહેલાઈથી થઈ શકે છે. બેંક નાણાંના ઉપયોગમાં પરિવહનના પ્રશ્નો ગોણ બની જાય છે અને દૂર દૂરના વિસ્તારો સુધી ભૌતિક રીતે નાણાંની હેરફેર કર્યા વગર જ ચૂકવણીઓ કે સોદાઓની પતાવટ થઈ શકે છે. વધતાં જતા વાણિજ્યકરણને આગળ વધારવામાં તથા વિદેશ વેપારને વિકસાવવામાં બેંક નાણાંનો ઉપયોગ ખૂબ જ મહત્વનો સાબિત થયો છે. વિશ્વ વેપારની વૃદ્ધિ સાથે વિશ્વના ઘણા દેશો અને પ્રજાઓના જીવનધોરણમાં નોંધપાત્ર સુધારો થયો છે. આમ બેંક નાણું અને નાણાંને ખૂબ જ આધુનિક સ્વરૂપ ગણાયું. વળી આ સાથે વિશ્વના જુદા જુદા દેશોના વેપારી વ્યવહારોથી સર્વ સામાન્ય ચૂકવણી માટે આંતરરાષ્ટ્રીય કક્ષાએ માન્ય અને સ્વીકાર્ય એવા નાણાંનો પણ વિકાસ થયો. જેમ કે પ્રભાવશાળી, શક્તિશાળી અને સમૃદ્ધ દેશોનો નાણાં જેવાં કે પાઉન્ડ, ડોલર, માર્ક, યેન વગેરે વિશ્વ કક્ષાએ નાણાં તરીકે સ્વીકૃત બન્યાં. જેને આંતરરાષ્ટ્રીય વેપાર વ્યવસ્થાના વિકાસમાં મહત્વનો ફાળો આપ્યો છે. બીજા વિશ્વયુદ્ધ પછી સ્થપાયેલી નાણાંકીય સંસ્થાઓ જેવી કે આંતરરાષ્ટ્રીય નાણાંબંડોળ (International Monetary Fund - IMF) તથા વિશ્વ બેંક દ્વારા આંતરરાષ્ટ્રીય સ્તરે સ્વીકૃત એવા નાણાંનો વિસ્તાર કર્યો. SDR (Special Drawing Rights) (પેપર મની) સ્વરૂપનું નાણું પણ 1970માં વિકાસ પામ્યું. આ સમય દરમ્યાન પેટ્રોડોલર એ પણ નાણાં વ્યવસ્થાના વિકાસમાં અને નાણાંની તરલતા વધારવામાં મહત્વનો ફાળો આપ્યો. યુરોપમાં યુરોપીયન કોમન માર્કેટ પછી વિકસેલા યુરોપીયન આર્થિક સમુદાય (ECC - European Economic Community) દ્વારા સમગ્ર યુરોપમાં સર્વ સામાન્ય સ્વીકાર્ય એવું “યુરો કરન્સી” અમલમાં આવ્યું. જર્મની EECનું હેડ ક્વાર્ટર છે.

ઈલેક્ટ્રોનિક કરન્સી :

બહુ મોટા પાયાના આંતરરાષ્ટ્રીય કક્ષાના નાણાંકીય વ્યવહારો સંદર્ભે તથા મોટા પાયા ઉપર નાણાંના મૂલ્યના સંગ્રાહક તરીકે વિશ્વ કક્ષાએ કોઈપણ સંસ્થાની કે કોઈપણ સરકારની માન્યતા વિના બીટકોઈન (Bit coin) ચલણ ઉદ્ભવ્યું અને વિકાસ પામ્યું છે. આજે વિશ્વભરના ધનપતિઓ બીટ કોઈનમાં રોકાણ કરે છે. તેમજ મૂલ્યનો સંગ્રહ પણ કરે છે. જે કંપનીના શેરની જેમ જ મૂલ્યમાં વધઘટ પામે છે અને ઘણે અંશે ટૂંકા કે લાંબા ગાળામાં સારું એવું વળતર પણ આપે છે.

E-Currency (Electronic Money) :

20મી સદીના અંત ભાગમાં કોમ્પ્યુટરની અત્યંત મહત્વની શોધનો ઉપયોગ બેંકિંગ ક્ષેત્રે શરૂ થયો અને બેંકોએ પ્લાસ્ટીક કરન્સીની શરૂઆત કરી. જે ડેબિટ કાર્ડ અને ક્રેડિટ કાર્ડ તરીકે ઓળખાય છે. આ કાર્ડના ઉપયોગ વડે બેંકે સ્થાપેલાં ઓટોમેટેડ ટ્રાન્ઝેક્શન મશીન (ATM) વડે નાણાંના ઉપાડની તથા નાણાંની ચૂકવણીની સુવિધા કરવામાં આવી. બેંક એકાઉન્ટ ધારક ATM કાર્ડ વડે એટલે કે ડેબિટ અને ક્રેડિટ કાર્ડ વડે નાણાંનો ઉપાડ બેંકમાં ગયા વિના 24 કલાક (24 × 7) દરમ્યાન નાણાંનો ઉપાડ કરી શકે છે. તથા ખરીદીની ચૂકવણી તથા બિલોની ચૂકવણી (સ્કેપ્ટ) ATM કાર્ડ વડે કરી શકે છે. આમ નાણાંની ચૂકવણી માટે ચેકબુક કે ચલણી નોટોનો ઉપયોગ કરવાની જરૂર રહેતી નથી. આમ ATM દ્વારા ક્રેડિટ અને ડેબિટ કાર્ડ દ્વારા પ્લાસ્ટીક કાર્ડ (પ્લાસ્ટીક કોટેડ કાર્ડ) નાણાંની શરૂઆત થઈ. પ્લાસ્ટીકના નાણાં પછી ઈલેક્ટ્રોનિક સાધનોનો ઉપયોગ નાણાંની લેવડદેવડ માટે શરૂ થયો. ચલણી નાણાંના રોકડ અથવા કેશ (Cash રોકડ) વ્યવહારોના સ્થાને કેશલેશ નાણાં વ્યવસ્થા

તથા અર્થતંત્રની શરૂઆત E Currency વડે એટલે કે ઈલેક્ટ્રોનિક ટ્રાન્ઝેક્શન વડે શક્ય બન્યું. આ વ્યવસ્થામાં વ્યક્તિગત પોતાના મોબાઈલ વડે ગમે ત્યાંથી ગમે તે સ્થળેથી ગમે તે સમયે (24 × 7) ગમે ત્યારે નાણાંની ચૂકવણી કરી શકે છે તથા પ્રાપ્ત કરી શકે છે. માત્ર મોબાઈલ ફોનના (સેલફોન) ઉપયોગ વડે પોતાના ખાતામાંથી કોઈના પણ ખાતામાં પૈસાની ચૂકવણી થઈ શકે છે. આ વ્યવસ્થા હેઠળ દૂરના પ્રદેશોમાંથી વસ્તુઓની ઈ-પેમેન્ટ વડે ખરીદી શકાય છે. આ વ્યવસ્થાને પરિણામે ઈ-કોમર્સનો ઘણો વિકાસ થયો છે. વધતા જતા ઈ-વાણિજ્યકરણ (ઈલેક્ટ્રોનિક વાણિજ્યકરણ)નો આધાર ઈ-કરન્સી અને ઈ-પેમેન્ટ ઉપર છે. રેલવે, બસ, પ્લેનની ટિકિટોના બુકિંગ પણ ઈ-પેમેન્ટ વડે થઈ શકે છે. પેટ્રોલ પંપ કે સ્કૂલમાં, હોટલમાં કે કોઈપણ દુકાનો ઉપર ઈ-પેમેન્ટ થઈ શકે છે. જેમાં રોકડ ચલણી નોટ, પ્લાસ્ટીક મની (ક્રેડિટ કાર્ડ, ડેબિટ કાર્ડ) વગેરેની જરૂર પડતી નથી. ફોન-પે, ગુગલ-પે, PTM TM, Rupee-pay વગેરે દ્વારા નાનામાં નાની સમયથી માંડીને ખૂબ મોટી રકમની ચૂકવણી કોઈપણ સમયે, કોઈપણ સ્થળેથી થઈ શકે છે. આમ આધુનિક સમયમાં વેપાર, વાણિજ્ય અને વિવિધ ખરીદીઓની ચૂકવણી વગેરેમાં ચૂકવણીના માધ્યમ તરીકે ઈ-કરન્સીનું પ્રચલન વધતું જાય છે અને ભૌતિક સ્વરૂપમાં કરન્સી નોટની જરૂરિયાત ઓછી થતી જાય છે. જેને પરિણામે આર્થિક વ્યવહારો વધુ સુગમ બન્યાં છે. એ વેપાર વાણિજ્યના વિકાસમાં અને અર્થતંત્રની ગતિશીલતા વધારવામાં મહત્વનો ભાગ ભજવે છે.

ઈ-કરન્સીની કેટલીક મર્યાદાઓ છે. ઈ-કરન્સી ખૂબ જ સગવડદાયક હોવા છતાં તેમાં વિવિધ પ્રકારે ફોડ થવાના ચાન્સીસ કે શક્યતાઓ રહેલી છે. જેથી કરન્સીના વ્યવહારોમાં ખૂબ જ સાવધાની રાખવી જરૂરી છે. ઈ-કાર્ડમ રોકવા માટે જે તે નાણાંકીય સંસ્થાઓ, તજજ્ઞોની સેવાઓનો ઉપયોગ કરે છે. વળી સરકાર પણ ઈ-કાર્ડમ રોકવા માટે પ્રયત્ન કરે છે. આમ છતાં ઈ-વ્યવહારોમાં સાવચેતી રાખવાની ખૂબ જ આવશ્યકતા છે.

6.4 નાણાંનું મહત્વ

જીવનમાં પૈસો જ સર્વસ્વ નથી. છતાંય પૈસો ખૂબ જ મહત્વનો છે. નાણાં માનવીની પાયાની જરૂરિયાતો ઉપરાંત માનવજીવનના લક્ષ્યો કે ધ્યેયો હાંસલ કરવામાં મદદ કરે છે. કુટુંબ, શિક્ષણ, આરોગ્ય સંભાળ, ચેરિટી, સાહસ અને જીવનમાં આનંદ પ્રાપ્તિ માટે નાણાં જરૂરી છે. નાણાં વિના સમાજમાં કોઈ કિંમત રહેતી નથી. ગુજરાતી કહેવત યોગ્ય જ છે કે “નાણાં વગરનો નાથિયો અને નાણે નાથાલાલ” એટલે કે નાણાં વડે માન સન્માન પ્રાપ્ત થાય છે. ગમે તેટલાં બુદ્ધિશાળી હોય પરંતુ તમારી પાસે નાણાં ન હોય તો સમાજમાં માન-મોભો મેળવી શકાતો નથી. માનવીની આવડત, કુશળતા કે પ્રતિભાનો મહત્તમ ઉપયોગ કરવાની તક નાણાં વડે પ્રાપ્ત થાય છે. જીવનનો પોતાનો માર્ગ પસંદ કરવાની ક્ષમતા નાણાંકીય સુરક્ષા વડે પ્રાપ્ત થાય છે. નાણાં થકી જીવનની ઘણી બધી બિનજરૂરી વેદનાઓ ટાળી શકાય છે અથવા દૂર કરી શકાય છે. નાણાં થકી માનવીમાં કોઈપણ કામ કરવાની કે ઉત્પાદન કરવાની હિંમત પ્રાપ્ત થાય છે. કૃષિ, ઉદ્યોગ કે સેવા ક્ષેત્રે વધુ કામ કરવાની તાકાત નાણાં થકી મળે છે. ધંધો વિકસાવવો કે નવો ધંધો ઊભો કરવા માટે નાણાં જરૂરી છે. નાણાં પાસે હોય તો માનવી અનેક જોખમોનો સામનો કરવા તત્પર બને છે. વૃદ્ધ, અપંગ, અનાથ કે અસહાય વ્યક્તિ પાસે નાણાં કે સંપત્તિ હોય તો તે નિઃસહાય સ્થિતિમાં રહેશે નહીં. બલ્કે કશું જ કામ ન કરે તો પણ નાણાં થકી વ્યાજરૂપી આવક વડે ખુમારીપૂર્વક પોતાનું જીવનધોરણ ટકાવી શકશે. તેને કોઈના આશ્રયની જરૂર રહેતી નથી.

અર્થતંત્રમાં પણ નાણાં થકી આવક, વપરાશ, બચત, રોજગારી, મૂડીરોકાણ, માંગ,

ઉત્પાદન, બજાર પુરવઠો વગેરે ગતિશીલ ચક્ર ચાલ્યા કરે છે. અર્થતંત્ર ગતિશીલ બને છે. નાણાં વડે શ્રમ ને વેતન, મૂડી ને વ્યાજ, જમીન ને ભાડુ અને નિયોજક નફાની પ્રાપ્તિ કરે છે. ચારેય ઉત્પાદનના સાધનો અર્થતંત્રને ફરતું રાખે છે. માનવીની પ્રાથમિક સુખ સગવડ અને મોજશોખની જરૂરિયાતો સંતોષાય છે.

નાણાંએ દુનિયાને બદલી નાખી છે. નાણાં વગરના વિશ્વની કલ્પના કરવી અશક્ય છે. નાણાં થકી જ માનવ જરૂરિયાતો સંતોષી શકાય છે અને વસ્તુઓ અને સેવાઓના સોદાઓ કે વિનિમય શક્ય બને છે. નાણાં સાથે માનવ સુખાકારીને સહસંબંધ છે. નાણું જીવનમાં સંતોષ અને સુખ કે ખુશી સાથે જોડાયેલાં છે. નાણાં પરિવારના સભ્યોને ટેકો આપવામાં મદદ કરે છે. નાણાં વડે પરિવારના સભ્યો અથવા જરૂરિયાતમંદ લોકોને મદદરૂપ થઈ શકે છે. લોકો માટે નાણાંકીય તણાવ મોટો સ્ત્રોત છે. તે નકારાત્મક માનસિક અને શારીરિક સ્વાસ્થ્ય પરિણામો તરફ દોરી શકે છે. ઘણાં અભ્યાસો નાણાં વિના હતાશા, ચિંતા અને ગરીબી વચ્ચેની કડીઓ દર્શાવે છે. જ્યારે વ્યક્તિની નાણાંકીય સ્થિતિ સ્થિર થાય છે ત્યારે નાણાંકીય તણાવ નોંધપાત્ર રીતે ઘટાડે છે. એટલે કે નાણાંકીય સ્થિરતાનો અર્થ ઓછો તણાવ છે. સમુદાયમાં કામ કરતી NGO (બિન સરકારી સંસ્થાઓ)ને નાણાંની જરૂર હોય છે. તે દાન સ્વરૂપે નાની કે મોટી રકમ પ્રાપ્ત કરી સામાજિક સેવાઓ કરે છે. ઈતિહાસ સાક્ષી પૂરે છે કે નાણાંના અભાવે ફૂડ બેંક, ઘરેલું હિંસા, આશ્રય સ્થાનો વગેરે બંધ થાય છે. સંશોધકોએ જણાવ્યું છે કે પૈસો પૈસાને ખેંચી લાવે છે. એટલે કે પૈસા કમાવવા માટે પૈસાની જરૂર પડે છે. દા.ત. રીલાયન્સ, બિરલા કે અદાણીના બાળકોને વારસામાં પૈસા વધુ મળવાથી તેઓ શરૂઆતથી જ ધનિક બને છે અને ગરીબના બાળકો વારસામાં દેવુ પ્રાપ્ત કરતાં તેમના માટે ધનિક બનવું કઠિન છે. આમ નાણાંનું મહત્વ પાયાથી જ મજબૂત બને છે. નાણાં દ્વારા અર્થકારણનો રોજબરોજનો જટિલ વ્યવહાર સફળતાપૂર્વક ચાલે છે.

વર્તમાન અર્થતંત્ર મૂડીપ્રધાન ઉત્પાદનની વ્યવસ્થા અને વિશિષ્ટીકરણ ઉપર રચાયેલું છે. નાણાંના અસ્તિત્વ વિના તે શક્ય બની શક્યું ન હોત એ નિર્વિવાદ છે. શ્રમવિભાજન અને મોટા પાયા પરનું આજનું જટિલ ઉત્પાદન નાણાંના ઉપયોગ વિના સંભવિત નથી. પ્રો. માર્શલે કહ્યું છે કે “નાણું એક એવું ચાલક બળ છે જેની ચોમેર સમગ્ર અર્થવિજ્ઞાન પરીક્રમા કરતું રહે છે.” આનું કારણ એ છે કે નાણાંનો કુલ જથ્થો, શાખનું માળખું અને નાણાંના મૂલ્યમાં થતાં ફેરફારોની રાષ્ટ્રના આર્થિક જીવન પર ઘણી ગહન અસરો પડતી હોય છે.

નાણાંકીય અર્થતંત્રમાં પ્રત્યેક આર્થિક પ્રવૃત્તિનું સ્વરૂપ વસ્તુ વિનિમયની પ્રથા કરતાં મૂળભૂત રીતે જુદું હોય છે. વપરાશ, ઉત્પાદન, વિનિમય, વહેંચણી અને જાહેર અર્થવિધાનના ક્ષેત્રોની સર્વે આર્થિક પ્રવૃત્તિઓને નાણાંએ સુગમ અને સરળ બનાવી છે. જે મોટા પાયા પરના ઉત્પાદનમાં પરિણમ્યું છે. એ જ રીતે નાણાંએ બચતોનું મૂડીરોકાણમાં રૂપાંતર શક્ય બનાવ્યું છે તથા મૂડીની ગતિશીલતા વધારીને તેની ઉત્પાદકતામાં વધારો કર્યો છે. જાહેર અર્થ વિધાનના ક્ષેત્રે સરકાર દ્વારા કરવેરા, ફી, દંડ વગેરે સ્વરૂપમાં તેની આવક નાણાંમાં જ મેળવે છે. આર્થિક વિકાસ તથા વહીવટ અંગેનો ખર્ચ પણ સરકારને નાણાંમાં જ થાય છે. જાહેર દેવાની પ્રાપ્તિ, તેનો ઉપયોગ, તેની ચૂકવણી, ખાધપૂરવણી અને સમગ્ર રાજકોશીય વહીવટ નાણાંની મદદ વડે જ થાય છે. તદ્દુપરાંત નાણાં એ એક કાર્યક્ષમ હિસાબી પદ્ધતિ તથા અંદાજપત્રીય વ્યવસ્થા પણ શક્ય બનાવી છે.

નાણાંના લીધે વિનિમય સરળ અને ઝડપી બન્યો છે. વસ્તુની કિંમતો ચોક્કસાઈથી માપી શકાય છે. લેવડ-દેવડનો વ્યવહાર સુગમતાપૂર્વક ચાલે છે. સંપત્તિનો સંચય શક્ય

બન્યો છે અને ઝડપી આર્થિક પ્રગતિ સાધી શકાઈ છે. ટૂંકમાં રાષ્ટ્રના આર્થિક જીવનના ઘડતરમાં નાણું ખૂબ જ મહત્વની ભૂમિકા નિભાવે છે. આધુનિક અર્થવ્યવસ્થા નાણાં વિના સુગમતાપૂર્વક અને કાર્યક્ષમ રીતે કાર્ય કરી શકતી નથી. નાણાંનું મહત્વ તો તેની ગેરહાજરીમાં જ અનુભવી શકાય છે. આધુનિક અર્થવ્યવસ્થાનું અનિવાર્ય અને મૂળભૂત અંગ નાણું છે અને તેનું એ જ રીતે સંચાલન થવું જોઈએ કે જેથી પૂર્વનિશ્ચિત આર્થિક અને સામાજિક હેતુઓ સિદ્ધ કરવામાં તે સક્રિય રીતે સહાયભૂત થાય.

નાણાંને એક માલિક તરીકે નહીં પરંતુ એક સેવક તરીકે કાર્ય કરવા દેવામાં આવે તો સમગ્ર વિશ્વ સમાજ માટે તે એક મૂલ્યવાન અસ્કયામત તરીકે નીવડી શકે તેમ છે.

6.5 નાણાંના કાર્યો

પ્રો. કિન્લેના મત મુજબ નાણાંના કાર્યોને ત્રણ વિભાગમાં વહેંચી શકાય.

- (A) મુખ્ય અથવા પ્રાથમિક કાર્યો (Primary or Original or Fundamental Function)
- (B) સહાયક કાર્યો (Secondary or Derived Function)
- (C) આનુષંગિક કાર્યો (Contingent Function)

(A) નાણાંના મુખ્ય અથવા પ્રાથમિક કાર્યો :

મુખ્ય અથવા પ્રાથમિક કાર્યોમાં નાણાંના બે કાર્યો ખૂબ જ મહત્વના છે. (i) વિનિમયના માધ્યમ તરીકે (ii) મૂલ્યના માપદંડ તરીકેનું કાર્ય

(i) વિનિમયના માધ્યમ તરીકે (Medium of Exchange) :

નાણાંનું સૌથી અગત્યનું અને મૂળભૂત કાર્ય ચીજવસ્તુ અને સેવાઓના વિનિમયના માધ્યમ તરીકેનું છે. સાટા પદ્ધતિમાં વિનિમયના માધ્યમ તરીકે ચીજવસ્તુઓ હતી. આથી ઘણીવાર પોતાની વસ્તુ વેચવી હોય અને ખરીદનારને તે વસ્તુની જરૂરિયાત ન હોય ત્યારે સોદાઓની પતાવટ થતી ન હતી. જ્યારે નાણાંમાં સર્વ સ્વીકાર્યતાનો ગુણ હોવાથી તમામ ચીજવસ્તુઓ કે સેવાઓનો વિનિમય નાણાંમાં થતો હોવાથી ખરીદનાર કે વેચનારને કોઈ જ મુશ્કેલી પડતી નથી. વળી વસ્તુ વિનિમય પ્રથામાં વસ્તુ વિભાજન મુશ્કેલી હતી. જે નાણાંથી ઉકેલી શકાયો છે. નાણું નાનામાં નાના એકમથી માંડી મોટા એકમોમાં બહાર પાડવામાં આવતું હોવાથી, કોઈપણ ચીજવસ્તુઓ સસ્તી કે મોંઘી નાણાં દ્વારા તાત્કાલીક ખરીદી કે વેચાણ કરી શકાય છે. દા.ત. 25 પૈસા, 50 પૈસા, એક રૂપિયો, 2, 5, 10, 20, 50, 100, 200, 500 અને રૂ. 2000ની નોટો અર્થતંત્રમાં અસ્તિત્વમાં હોવાથી કોઈપણ વસ્તુ ખરીદી-વેચી શકાય છે. નાણાંમાં વિભાજન ક્ષમતાનો ગુણ હોવાથી તે વિનિમયના માધ્યમ તરીકે ઉત્તમ કાર્ય કરે છે. આધુનિક અર્થ વ્યવસ્થામાં નાણું સર્વ સામાન્ય સ્વીકૃતિનો ગુણ ધરાવતો હોવાથી ચીજવસ્તુ અને સેવાઓના સોદાઓની પતાવટ ઝડપી બની છે. પરિણામે નાણાંમાં સમાનતા, ટકાઉપણું, વિભાજન ક્ષમતા અને સર્વ સામાન્ય સ્વીકૃતિનો ગુણ હોવાથી દેશમાં મોટા પાયાના ઉત્પાદનો અને શ્રમવિભાજનને પ્રોત્સાહન મળ્યું છે. નાણાંના વિનિમયના માધ્યમ તરીકેના કાર્યને લીધે મૂલ્ય પદ્ધતિ પૂર્ણ બની છે અને શ્રમની ઉત્પાદન શક્તિમાં અનેક ગણો વધારો થયો છે.

(ii) મૂલ્યના માપદંડ તરીકેનું કાર્ય (Measure of Money) :

કોઈપણ વસ્તુના ઘન વજનનું માપ કિલોગ્રામમાં, પ્રવાહી પદાર્થનું માપ લીટરમાં, લંબાઈનું માપ મીટરમાં, અંતરનું માપ કિલોમીટરમાં દર્શાવાય છે. તેવી જ રીતે ચીજ વસ્તુ કે સેવાઓના મૂલ્યને નાણાંમાં દર્શાવાય છે. સાટા પદ્ધતિમાં એક ચીજવસ્તુનો ભાવ અનેક

વસ્તુઓ માટે અલગ અલગ હતો. જ્યારે નાણાંમાં ચીજવસ્તુઓના ભાવ સ્થિર હોય છે. જો કે નાણાંનું મૂલ્ય દર વખત સ્થિર હોતું નથી. અર્થતંત્રમાં ફુગાવાની સ્થિતિ હોય એટલે કે સતત ભાવવધારો થતો હોય ત્યારે નાણાંની ખરીદશક્તિ ઘટી જાય છે એટલે કે નાણાંના મૂલ્યમાં ઘટાડો થાય છે અને ઓછી ચીજવસ્તુ ખરીદી શકાય છે. જ્યારે મંદીની સ્થિતિમાં એટલા જ નાણાંથી વધુ વસ્તુ ખરીદી શકાય છે. એટલે નાણાંનું મૂલ્ય કે નાણાંની ખરીદશક્તિ વધુ થાય છે. તેમ છતાં મોટે ભાગે નાણાંને લીધે જ બજારતંત્ર સહજતાથી કામગીરી બજાવી શકે છે. તે એકાઉન્ટ એટલે કે હિસાબ રાખવાનો, નફા અને નુકસાનની ગણતરીનો અને પડતર કાઢવાનો માર્ગ પૂરો પાડે છે. નાણાં દ્વારા રાષ્ટ્રીય ઉત્પાદનની ગણતરી કરી રાષ્ટ્રીય આવક માપી શકાય છે. નાણાંના મૂલ્યમાં વધઘટ થતી હોવાથી પહેલાં જેટલો ચોક્કસ માપદંડ નથી. આમ છતાં સરકાર ભાવ સ્થિરતા દ્વારા નાણાંનું મૂલ્ય સ્થિર રાખવાનો પ્રયત્ન કરે છે. કે જેથી નાણું સ્થિર મૂલ્ય સાથે અર્થતંત્રમાં ઉત્તમ કામગીરી બજાવી શકે.

[B] નાણાંના સહાયક કાર્યો :

(i) મૂલ્યના સંગ્રાહક તરીકેનું કાર્ય (Store of Value) :

સાટા પદ્ધતિમાં વસ્તુ સંગ્રહવાથી સડી જાય, બગડી જાય અને ભવિષ્યમાં બિન ઉપયોગી તેમજ તેની ગુણવત્તા ઘટવાનો પૂરેપૂરો સંભવ રહેલો છે. જ્યારે નાણાંને સડી જવાનો કે બગડી જવાનો ભય રહેતો નથી. આથી વર્તમાન કામગીરીનું વળતર સ્વરૂપે નાણું લાંબા સમય સુધી સરળતાથી સંગ્રહ કરી શકાય છે અને ભાવિ આપત્તિ સમયે બચત કરવાનું શક્ય બને છે. તેનો કોઈ સંગ્રહ અર્થ પણ હોતો નથી. જો કે ફુગાવા-મંદી દરમ્યાન નાણાંના મૂલ્યમાં વધઘટ થાય છે. પરંતુ તેમ છતાં નાણાંનું મૂલ્યના સંગ્રાહક તરીકેનું કાર્ય આવક અને ખર્ચ વચ્ચેના સમયગાળામાં કડી બનવાનું મહત્ત્વનું કાર્ય કરે છે.

(ii) મૂલ્યની ફેરબદલી (Transfer of Value)નું કાર્ય :

ભૌતિક ચીજવસ્તુ સ્વરૂપનું મૂલ્ય એક સ્થળેથી બીજા સ્થળે, એક વ્યક્તિથી બીજી વ્યક્તિ સાથે કરવું ઘણું અઘરું છે. જમીન જેવા ઉત્પાદકના સાધનની સ્થળાંતર કરવું સંપૂર્ણ પણે અશક્ય છે. જ્યારે નાણાં દ્વારા જમીનના વેચાણ સંભવ છે. નાણાં એક સ્થળેથી બીજે સ્થળે, એક વ્યક્તિથી બીજી વ્યક્તિને સરળતાથી આપ-લે થઈ શકે છે. આધુનિક સ્વરૂપમાં તો નાણું વિશ્વના કોઈપણ દેશમાં ટ્રાન્સફર એટલે કે ફેરબદલી શક્ય છે. નાણું આધુનિક સમયમાં ખૂબ જ આશીર્વાદરૂપ સાબિત થયું છે.

(iii) ભાવિ લેવડ-દેવડનું સાધન (Standard of Defred Paymanet) :

સાટા પદ્ધતિમાં ભાવિ ચૂકવણી જીવંત કે નિર્જીવ વસ્તુમાં થતી હોવાથી લેણદારને નુકસાન જવાનો ભય રહેતો હતો. જ્યારે નાણાં ઉછીના આપ્યા હોય તો થોડા સમય માટે નાણાંનું મૂલ્ય સ્થિર રહ્યું હોય તો લેણદારને નુકસાન જતું નથી. પરંતુ અર્થતંત્રમાં આર્થિક સ્થિરતા ન હોય ત્યારે નાણાંનું મૂલ્ય ઘટી જાય છે અને ભાવિ વળતર ઓછું પ્રાપ્ત થાય છે.

વર્તમાન સમયમાં નાણું ભાવિ લેવડ-દેવડનું અગત્યનું સાધન છે. પરિણામે આધુનિક ઉત્પાદન વ્યવસ્થામાં ઉત્પાદનની પ્રક્રિયામાં વિલંબીત ચૂકવણીઓ વધતી જાય છે. દા.ત. શ્રમિકને કામ કર્યા બાદ મહિને, વેપારીને માલ વેચ્યા બાદ બે-ત્રણ મહિને પૈસા મળે છે. વળી ભવિષ્યમાં નાણાં ચૂકવવાના હોય ત્યારે વસ્તુ જેમ સડી જાય કે બગડી જાય પરંતુ નાણું એનું એ જ રહે છે. આમ ભાવિ લેવડ-દેવડ માટે નાણું સુગમતા પૂર્વક કાર્ય કરે છે.

(iv) મૂલ્યની ફેરબદલી (Transfer of Value) :

ચીજવસ્તુઓની ફેરબદલીમાં સમય અને શક્તિ બગડે છે. જ્યારે નાણાંમાં એક સ્થળેથી બીજા સ્થળે જવું હોય તો સરળતાથી જઈ શકાય છે. નાણાં એ વ્યક્તિઓની અસ્કયામતો અને સંપત્તિની ફેરબદલી કરી શકાય છે. દા.ત. મદ્રાસમાં તમારું મકાન હોય અને મુંબઈમાં તમારે મકાન કે ઓફિસ લેવી હોય તો તમે મદ્રાસનું મકાન નાણાં દ્વારા વેચીને એ નાણાંમાંથી તમે મુંબઈ કે કોઈ પણ જગ્યાએ મકાન કે ઓફિસ ખરીદવા કે ધંધો કે વ્યવસાય કરી શકો છો. આમ નાણાં દ્વારા મૂલ્યની ફેરબદલી કરી શકાય છે.

(C) નાણાંના આનુષંગિક કાર્યો :

(1) નાણું હાજર સંપત્તિ તરીકેનું કાર્ય :

નાણાં દ્વારા વ્યક્તિ ગમે તે સ્થળે ગમે તે સમયે તેની ઈચ્છા મુજબ વસ્તુ તાત્કાલીક ખરીદી શકે છે. આથી તેને હાજર સંપત્તિ કે તરલ સંપત્તિ અથવા સુલભ સંપત્તિ તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. સોનું, ચાંદી કે અન્ય અસ્કયામત વેચીને પોતાની જરૂરિયાત પૂર્ણ કરવામાં સમય લાગે છે. જ્યારે નાણાં વડે ગમે તેટલી નાની, સૂક્ષ્મ કે વિશાળકાય અત્યંત મોંઘી વસ્તુ પણ તાત્કાલીક ખરીદી શકાય છે.

(2) બેંકિંગ નાણાંનો પાયો :

બેંકિંગ ક્ષેત્રે નાણું શાખી નાણું કે શાખસર્જનના પાયામાં મહત્વની ભૂમિકા ભજવે છે. વેપારી બેંકોમાં લોકો બચત સ્વરૂપે થાપણો મૂકે છે. આ થાપણો (નાણું) દ્વારા બેંક રિઝર્વ બેંકના રોકડ અનામત પ્રમાણ રાખીને બાકીના થાપણ સ્વરૂપે પ્રાપ્ત થયેલાં નાણાંનું ધિરાણ કરે છે અથવા લોન આપે છે. જેના દ્વારા બેંકો વ્યાજ કમાય છે. આ પ્રાથમિક સ્વરૂપે મેળવેલ થાપણ કે નાણાં બેંકો દ્વારા શાખસર્જન કરીને બેંક નાણું (ચેક, હૂંડી, વિનિમય પત્રો, ડ્રાફ્ટ) ઉત્પન્ન કરે છે અને અર્થતંત્રને ગતિશીલ રાખે છે. આમ બેંકના શાખ વ્યવસ્થાના સાધન તરીકે પાયા સ્વરૂપે નાણું મહત્વની કામગીરી બજાવે છે.

(3) મહત્તમ તુષ્ટિગુણની પ્રાપ્તિ :

માનવી પાસે હાજર ખરીદી સ્વરૂપે નાણાં હોય તો તે પોતાની મર્યાદિત આવકમાંથી વસ્તુ ખરીદીને મહત્તમ સંતોષ પ્રાપ્ત કરી શકે છે. વ્યક્તિ નાણાં દ્વારા વસ્તુમાં રહેલા તુષ્ટિગુણને માપી શકે છે. માનવી વિશ્વાસપૂર્વક ખરીદી કરી મહત્તમ તુષ્ટિગુણની પ્રાપ્તિ કરી શકે છે. નાણાં વડે વ્યક્તિમાં ખરીદીનો આત્મવિશ્વાસ વધે છે.

(4) નાણાં વડે રાષ્ટ્રીય આવકની વહેંચણી સરળ બનાવી છે. ઉત્પાદનના ચારેય સાધનોને તેમની કામગીરીના વળતર સ્વરૂપે નાણાં પ્રાપ્ત થાય છે. વળી શ્રમવિભાજન અને સૂક્ષ્મ શ્રમવિભાજન પણ અર્થતંત્રને ગતિશીલ રાખવા નાણું મહત્વની કામગીરી બજાવે છે.

6.6 આધુનિક સમયમાં નાણાંના વિકલ્પો (ગતિશીલતા)

ચલણી સિક્કાઓ અને કાગદી ચલણ અર્થતંત્રમાં ફરી રહ્યું છે. આ ઉપરાંત બેંક નાણું (ચેક, હૂંડી, ડ્રાફ્ટ, વિનિમય પત્રો) અને તેનો ચલણવેગ નાણાંના પુરવઠા સ્વરૂપે ગણાય છે. વર્તમાન સમયમાં ચૂકવણીનું સરળ અને અનુકૂળ સાધન ક્રેડિટ કાર્ડ છે. જેનો સૌ પ્રથમ ઉપયોગ અમેરિકામાં થયો હતો. ઈ.સ. 1920માં હોટલ અને પેટ્રોલિયમ કંપનીઓએ તેમના ધંધાકીય યુનિટમાંથી પોતાના ગ્રાહકોને ખરીદી કરવા ક્રેડિટ કાર્ડ ઈસ્યુ કર્યા હતા. આજે વિશ્વના મોટા ભાગના દેશોમાં ચૂકવણીના સાધન તરીકે ક્રેડિટ કાર્ડનો

ઉપયોગ થઈ રહ્યો છે. ખરીદી વખતે ચૂકવણી કરવાની પદ્ધતિનું આ સૌથી આધુનિક સ્વરૂપ છે. ક્રેડિટ કાર્ડ એ રોકડ કે ચેકની અવેજીમાં વાપરી શકાય તેવું ઇલેક્ટ્રોનિક કોમર્સ અને ઈન્ટરનેટ કોમર્સનું મહત્વનું સાધન છે. ક્રેડિટ કાર્ડનો ક્રેડિટની મર્યાદામાં ચૂકવણી માટે કાર્ડનો ઉપયોગ થઈ શકે છે. ક્રેડિટ કાર્ડ ધારકે 30 દિવસમાં નાણાંની ચૂકવણી બેંક, સંસ્થા કે સ્ટોરમાં કરવાની હોય છે. જેથી વ્યાજ કે દંડના બોજામાંથી મુક્ત રહી શકે.

- **ક્રેડિટ કાર્ડ :**

ક્રેડિટ કાર્ડ ભારતમાં 1989માં રંગરાજન સમિતિએ દાખલ કરવાની ભલામણ કરી અને 1990માં ભારતમાં સૌ પ્રથમ ક્રેડિટ કાર્ડની પ્રથા અમલમાં આવી અને જાહેર ક્ષેત્રની મોટા ભાગની બેંકોએ ક્રેડિટ કાર્ડ ઈસ્યુ કર્યા હતા. સમય જતાં રાષ્ટ્રીય અને આંતરરાષ્ટ્રીય બેંકો પણ આવા ક્રેડિટ કાર્ડનો ઉપયોગ વધાર્યો હતો.

- **અર્થ :**

ક્રેડિટ કાર્ડ એ ચૂકવણીની એક પદ્ધતિ છે. જેમાં નાના પ્લાસ્ટીક કાર્ડનો ઉપયોગ ગ્રાહક ખરીદી વખતે ચૂકવણી તરીકે કરે છે. બેંક કોઈ વ્યક્તિને ચોક્કસ રકમ દા.ત. 2 લાખની મર્યાદાવાળું ક્રેડિટ કાર્ડ ઈસ્યુ કરે તો તે વ્યક્તિના ખાતામાં 2 લાખ રૂપિયાની રકમ ન હોય તો પણ ક્રેડિટ કાર્ડ દ્વારા વ્યક્તિ રૂ. 2 લાખ સુધીની ખરીદ કરી ચૂકવણી કરી શકે છે. ગ્રાહકે જ્યાં જ્યાં ક્રેડિટ કાર્ડ દ્વારા ખરીદી કરીને જે તેને ચૂકવણી કરી હોય તેનો હિસાબ બેંક માલના બિલ સાથે કાર્ડ ધારકને આપશે અને ચોક્કસ મર્યાદા ક્રેડિટ કાર્ડ ઈસ્યુ કરતી વખતે ગ્રાહકને આપી હોય તે ગ્રાહકે બેંકમાં નાણાં જમા કરાવવા પડે. નહીંતર કાર્ડ ધારક ઉપર બેંક વ્યાજ અને દંડ પણ વસુલ કરી શકે છે. સામાન્ય રીતે ગ્રાહકની આવક કમાવવાની શક્તિ અને ગ્રાહકની ધિરાણ પરત કરવાની શક્તિના આધારે બેંક ક્રેડિટ કાર્ડ ઈસ્યુ કરે છે. ટૂંકમાં ક્રેડિટ કાર્ડ એ એવું પેમેન્ટ કાર્ડ છે જેનો ઉપયોગ તેનો ધારક માલ કે સેવાની ખરીદી વખતે ચૂકવણી પેટે કરી શકે છે. જેમાં કાર્ડ હોલ્ડર તે નાણાં ચૂકવવાનું કાર્ડ ઈસ્યુ કરનાર સંસ્થાને વચન આપે છે. આ કાર્ડ ધારકનું એક સ્વતંત્ર એકાઉન્ટ ખોલી, તેમાંથી વેપારીને ખરીદી માટે નાણાં ચૂકવવાની અથવા એડવાન્સમાં નાણાં ઉપાડવાની ચોક્કસ મર્યાદા નક્કી કરાયેલી હોય છે.

“ક્રેડિટ કાર્ડ એ રોકડ પેમેન્ટ અથવા ક્રેડિટ પેમેન્ટ અથવા ડિફર્ડ પેમેન્ટનો એક યોગ્ય અને અનુકૂળ વિકલ્પ છે. ઇલેક્ટ્રોનિક સાધનો જેવાં કે સ્વીપીંગ મશીન, ઈન્ટરનેટની સગવડવાળા કોમ્પ્યૂટર વગેરેથી થતાં વ્યવહારોમાં તેનો અમલ થાય છે.”

- **ક્રેડિટ કાર્ડની વિગત :**

ક્રેડિટ કાર્ડમાં નીચે મુજબ વિગતો હોય છે. (1) ક્રેડિટ કાર્ડ આપનાર બેંક કે સંસ્થાનું નામ (2) ક્રેડિટ કાર્ડ ધરાવનારનું નામ (3) ક્રેડિટ આપ્યા તારીખ (4) ક્રેડિટનો ખાતા નંબર (5) ક્રેડિટની મહત્તમ રકમ (6) જવાબદાર અધિકારીની સહી (7) ક્રેડિટ કાર્ડ ઉપર કાર્ડ ધારકની સહી.

- **ક્રેડિટ કાર્ડ કઢાવવા માટે જરૂરી પુરાવાઓ :**

જેને ક્રેડિટ કાર્ડ કઢાવવું હોય તે વ્યક્તિ ભારતનો નાગરિક હોવો જોઈએ. તેની પાસે પાનકાર્ડ અને પાસપોર્ટ સાઈઝના ફોટા હોવા જોઈએ. આવકનું પ્રૂફ એટલે કે સરકારી કે ખાનગી નોકરીના પ્રૂફ તરીકે પગારની સ્લીપ કે ત્રણ વર્ષના આવકવેરાના રિટર્ન ભરેલાંની સ્લીપ કે ફોર્મ-16 હોવું જોઈએ. ક્રેડિટ કાર્ડ કઢાવવા સૌ પ્રથમ બેંકમાં અરજી કરે અને જે તે બેંકમાં તેનું ચાલુ કે બચત ખાતું હોવું અનિવાર્ય છે. વળી બેંકના છેલ્લા વર્ષના

ખાતાના આવક અને ટ્રાન્ઝેક્શનના વ્યવહારોને આધારે મુંબઈની મુખ્ય ઓફિસ દ્વારા કેડિટની મર્યાદા નક્કી થાય છે. બેંક કેડિટ કાર્ડ આપતી વખતે બેંકના અધિકારી સમક્ષ રૂબરૂમાં સહી લેવાય છે. કેડિટ કાર્ડ ખોવાઈ જાય તો નજીવા ચાર્જથી ડુપ્લીકેટ કેડિટ કાર્ડ કાઢી આપવામાં આવે છે.

● **કેડિટ કાર્ડના પ્રકારો (Types of Credit Card) :**

કેડિટ કાર્ડના ક્ષેત્રે (1) Maestro માસ્ટર અને (2) Visa - વિઝા બંને બેંકોને મેમ્બરશીપ આપે છે. આ સંસ્થા સાથે જોડાયેલ બેંક માસ્ટર અને વિઝાના લોકો સાથે પોતાની બેંકના લોગો વાળું કેડિટ કાર્ડ ઈસ્યુ કરે છે. કેડિટ કાર્ડના પ્રકાર નીચે મુજબ છે.

(1) **ચાર્જ કાર્ડ (Charge Card) :**

કેડિટ કાર્ડનું તદ્દન જૂનું સ્વરૂપ છે. કાર્ડ ધારકે નિયત તારીખે બેંકને સંપૂર્ણ પેમેન્ટ કરી દેવું પડે છે.

(2) **એફિનીટી કાર્ડ (Affinity Card) :**

આ કાર્ડ બે સંસ્થાઓ દ્વારા ઓફર કરવામાં આવે છે. જેમાં એક લેન્ડીંગ (ધિરાણ કરતી) સંસ્થા અને બીજી બિનનાણાકીય ગ્રૂપ છે. જેમાં સ્કૂલો, એર લાઈન્સ, પેટ્રોલિયમ કંપની, બિન નફાકારક ગ્રૂપ વગેરે એફિનીટી કાર્ડ ઈસ્યુ કરે છે. આ કાર્ડ વાપરનારને સ્પેશિયલ વળતર (Discount) અપાય છે.

(3) **સ્ટાન્ડર્ડ કાર્ડ (Standard Card) :**

આ કાર્ડ ધારકની પ્રતિષ્ઠા કે મોભાના આધારે સોદા કરવાની મર્યાદા નક્કી થયેલી હોય છે. કાર્ડ ધારકની આર્થિક સ્થિતિ અનુસાર કાર્ડમાં બેંક સાથે ચોક્કસ રૂપિયાની ખરીદીની મર્યાદા નક્કી થઈ હોય તે ચોક્કસ રૂપિયા સુધીની ચૂકવણી આ કાર્ડ દ્વારા કરી શકાય છે.

(4) **ક્લાસિસ કાર્ડ (Classis Card) :**

આ કાર્ડ Visa (વિઝા) સંસ્થા દ્વારા ઈસ્યુ કરાય છે. તેની ઉપર Visaનો લોગો હોય છે.

(5) **ગોલ્ડ કાર્ડ (Gold Card) :**

ગોલ્ડ કાર્ડમાં ગ્રાહકને વધુ રકમની કેડિટ ઓફર કરવામાં આવે છે. ગોલ્ડ કાર્ડ ધરાવનાર રેલવે, એરલાઈન્સ, મુવીની ટિકિટ ઓનલાઈન ખરીદી કરી શકે છે. ગોલ્ડ કાર્ડમાં પહેલાં 40,000 રૂ. સુધીની મર્યાદા હતી. જે હવે રૂ. 75001 થી રૂ. 3 લાખ સુધીની કેડિટની મર્યાદા છે. તેમાં વ્યાજનો દર 1.99 P.M. (Per Month) માસિક છે. પેમેન્ટને EMIમાં પરિવર્તિત કરવાની સગવડ છે. ગ્રાહકને (કાર્ડ ધારકને) E સ્ટેટમેન્ટ અપાય છે. કોલ સેન્ટર સર્વિસ સવારે 9 વાગ્યાથી સાંજે 6 વાગ્યા સુધી ચાલુ હોય છે. વાર્ષિક રૂ. 299 ફી વસુલવામાં આવે છે.

(6) **ગોલ્ડ એન્ડ મોર કાર્ડ (Gold and More Card) :**

સ્ટેટ બેંક ઓફ ઈન્ડિયા દ્વારા ગોલ્ડ કાર્ડની સાથે ગોલ્ડ એન્ડ મોર કાર્ડ ઈસ્યુ કરવામાં આવે છે. કાર્ડ ધારક પાસે રૂ. 499 વાર્ષિક વસુલ કરવામાં આવે છે. કોમ્પ્લીમેન્ટરી પેકની પ્રોત્સાહક ભેટ અપાય છે. તેમાં કેડિટની લિમિટ ગોલ્ડ કાર્ડ કરતાં વધુ હોય છે. તેમાં પેમેન્ટ EMIમાં પરિવર્તિત કરવાની અને E સ્ટેટમેન્ટની સગવડ આપવામાં આવે છે. 100 રૂ.ની ખરીદી ઉપર 1 રૂ. કેશ પોઈન્ટ કાર્ડ ધારકને અપાય છે. કેશ પોઈન્ટની ગ્રોસરી

અને ડિપાર્ટમેન્ટલ સ્ટોર્સમાં ઉપયોગમાં લેવામાં આવે છે. કોલ સેન્ટર સવારે 9 થી સાંજે 6 વાગ્યા સુધી હોય છે.

ગોલ્ડ કાર્ડ અને Gold and More Card 18 વર્ષથી 80 વર્ષની વ્યક્તિ લઈ શકે છે. એક દિવસમાં ATMથી રૂ. 25000 રોકડ અને રૂ. 75000ની ખરીદી કરી કુલ 1,00,000/-ની કુલ લિમિટ ખરીદીની છે.

(7) પ્લેટીનિયમ કાર્ડ (Platinum Card) :

પ્લેટીનિયમ ક્રેડિટ કાર્ડ ગોલ્ડ કાર્ડ કરતાં વધુ લાભો ઓફર કરવામાં આવે છે. SBIના પ્લેટીનિયમ ક્રેડિટ કાર્ડમાં રૂ. 5,00,000/- સુધીની ઓફર છે. 50 દિવસ માટે વ્યાજ મુક્ત ક્રેડિટ (પીરીયડ) સમયગાળો છે. દર મહિને માત્ર 2.25 ટકા વ્યાજદર છે. વિશ્વભરમાં વિઝા કે માસ્ટર કાર્ડ ATMમાંથી રોકડ ઉપાડની સુવિધા છે. ATMમાંથી રોજના રૂ. 50,000/- રોકડા અને બિલની ખરીદી ઉપર રૂ. 1,50,000/- એટલે કે દૈનિક રૂ. 2,00,000/-ની ટોટલ લિમિટથી રોકડ અથવા ખરીદી કરી શકાય છે. એપરલ વાઉચર જેની કિંમત ઓછામાં ઓછી રૂ. 3000/- સ્વાગત ભેટ તરીકે અને ખરીદી ઉપર પુરસ્કાર મેળવી શકાય છે. ફ્લાઈટ ટિકીટમાં એપરલ વાઉચર મેળવી શકાય છે. ફ્યુઅલ સરચાર્જ વેવરનો લાભ અપાય છે. રૂ. 100ની ખરીદી ઉપર રૂ. 2નો કેશ પોઈન્ટ અપાય છે. E-સ્ટેટમેન્ટની સગવડ છે. કેસ પોઈન્ટનો ઉપયોગ આંતરરાષ્ટ્રીય સ્પેન્ડસમાં તથા ડાઈનીંગ, ગ્રોસરી એન્ડ ડીપાર્ટમેન્ટ સ્ટોર્સમાં થઈ શકે છે. 24 કલાક કોલ સેન્ટરની પ્રાયોરીટી અપાય છે. ક્રેડિટ કાર્ડનું જોખમ કવર કરવામાં આવે છે. પાસવર્ડથી સુરક્ષિત છે. તેમજ રજીસ્ટર્ડ મોબાઈલ નંબર ઉપર SMS દ્વારા ચેતવણી આપવામાં આવે છે. નેટ બેંકિંગની સુવિધા ઉપલબ્ધ છે. પ્લેટીનિયમ કાર્ડ ધારકને બિલ પે સુવિધા મફતમાં આપવામાં આવે છે. ઓછા વ્યાજ દરે પ્લેટીનિયમ ક્રેડિટ કાર્ડમાં બેલેન્સ ટ્રાન્સફર કરી શકાય છે. વળી કાર્ડ ધારકને ઈમરજન્સી કાર્ડ રિપ્લેસમેન્ટ સેવાઓ પ્રદાન કરવામાં આવે છે.

(8) ટીટાનિયમ કાર્ડ (Titanium Card) :

પ્લેટીનિયમ કાર્ડ કરતાં પણ ટીટાનિયમ કાર્ડમાં વધુ ક્રેડિટ મળે છે. પ્લેટીનિયમ કાર્ડ ઉપર મળતાં તમામ લાભ ટીટાનિયમ કાર્ડ ધારકને મળે છે. અઠવાડિયાના 24 કલાક કોલ સેન્ટરની સર્વિસ આપવામાં આવે છે. ટાટા ટીટાનિયમ કાર્ડ ધારકો તેમના પરિવાર માટે એડ-ઓન કાર્ડ્સ માટે અરજી કરી શકે છે. કાર્ડ ધારકના માતા-પિતા તેમજ 18 વર્ષથી વધુ ઉંમરના બાળકો અને તેમના જીવનસાથીનો સમાવેશ થાય છે. ટીટાનિયમ કાર્ડ ધારકને કોઈ ફ્યુઅલ સરચાર્જ ચૂકવવો પડતો નથી. કોઈપણ પેટ્રોલપંપ પર લુબ્રિકન્ટ્સ, ડીઝલ અને પેટ્રોલ ખરીદવા માટે ટાટાના ટીટાનિયમ કાર્ડનો ઉપયોગ કરવાથી ઈંધણ સરચાર્જ માફીનો લાભ મેળવી શકે છે. આ કાર્ડ વૈશ્વિક ધોરણે બધે ચાલે છે. ટેલિફોન, વીમા અને વીજળી જેવા ઈઝી બિલ ભરવાની સરળ સુવિધા છે. નિયત તારીખ પહેલાં ટાટા ટીટાનિયમ કાર્ડ દ્વારા સરળતાથી ચૂકવી શકાય છે.

(9) સિક્યોર્ડ કાર્ડ (Secured Card) :

કાર્ડ ધારક Saving Deposit (બચત ડીપોઝીટ) મૂકવામાં આવેલી હોય છે. કોઈ કારણસર ગ્રાહક તેનું પેમેન્ટ ચૂકવવામાં નિષ્ફળ જાય તો તેના બેલેન્સની જાળવણીની કાળજી રાખવામાં આવે છે.

(10) સ્માર્ટ કાર્ડ (Smart Card) :

સ્માર્ટ કાર્ડને ચીપ કાર્ડ (Chip Card) તરીકે પણ ઓળખવામાં આવે છે. ક્રેડિટ

કાર્ડમાં મેગનેટીક સ્ટ્રીપનો ઉપયોગ થાય છે. જેમાં ઓછા ડોઝન (Dozen) કેરેક્ટર્સ હોય છે. સ્માર્ટ કાર્ડમાં એમ્બેડેડ કોમ્પ્યુટર ચીપ્સનો ઉપયોગ થાય છે. જેમાં હાલમાં 16k of Memory ની સગવડ પ્રાપ્ત થાય છે. આ કાર્ડનો ઉપયોગ કેશ કાર્ડ અથવા ક્રેડિટ કાર્ડ વીથ પ્રેઝન્ટ ક્રેડિટ લિમિટ અથવા ID Cards with Stored in Passwords તરીકે થાય છે.

● **ક્રેડિટ કાર્ડના ફાયદાઓ :**

ક્રેડિટ કાર્ડ ખિસ્સામાં હોય એટલે વ્યક્તિને આત્મ સંતોષ હોય છે. ચિંતામુક્ત રહી ખર્ચ કરી શકે છે. વળી સમય લિમિટ દરમ્યાન કોઈ વ્યાજ ચૂકવવાનું નથી. લિમિટ પૂરી થતાં મોટે ભાગે એક મહિનાથી દોઢ મહિનામાં કરેલ ખર્ચાઓના બિલ ઓનલાઈન ચૂકવી શકે છે.

- (1) ઓનલાઈન ખરીદ-વેચાણ શક્ય
- (2) ક્રેડિટનો વૈભવ ઠાઠ
- (3) ખરીદીમાં અનુકૂળતા
- (4) પોષણક્ષમ EMIs
- (5) નાણાંકીય સ્વાસ્થ્ય જળવાય
- (6) કેટલાંક કેસમાં વળતર મેળવવા
- (7) ટૂંક સમય માટે મફત ક્રેડિટ
- (8) સુરક્ષા-રોકડ નાણાં લઈ જવામાંથી મુક્તિ
- (9) ઈમરજન્સી ખરીદી કે તાત્કાલીક મેડિકલ સહાય
- (10) સરળ લોનની મંજૂરીઓ
- (11) સરળતાથી બેલેન્સ ટ્રાન્સફરની સગવડ
- (12) ક્રેડિટ કાર્ડ ખોવાઈ કે ચોરાઈ તે માટે રક્ષણ
- (13) રોકડ નાણાં મેળવવાની સગવડ
- (14) વેચનાર કે દુકાનદારને તાત્કાલિક નાણાં અને વધુ વેચાણની શક્યતાઓ
- (15) બેંક કે નાણાંકીય સંસ્થાને ટૂંકા ગાળામાં વધુ વ્યાજની પ્રાપ્તિ
- (16) કાર્ડ ધારકને ખર્ચનો રોકડેથી પ્રાપ્તિ
- (17) સરળ વિદેશી સોદાઓ
- (18) કાર્ડ ધારકને અકસ્માત વીમાના લાભની પ્રાપ્તિ
- (19) સમાજમાં કાર્ડ ધારકના સ્ટેટસમાં વધારો
- (20) રિઝર્વ બેંકને વધુ ચલણી નોટો છપાવી ન પડે (કેશ લેસ વ્યવહાર)
- (21) મનની શાંતિ

● **ક્રેડિટ કાર્ડના ગેરફાયદાઓ :**

ક્રેડિટ કાર્ડ અનેક સગવડો આપે છે. તેના અનેક ફાયદાઓ છે. સાથે સાથે કેટલાંક ગેરફાયદાઓ પણ છે. જે નીચે મુજબ ગણાવી શકાય.

- (1) અતિશય ઊંચો ખર્ચ
- (2) દેવામાં ડૂબી જવાનો ભય
- (3) ઊંચો વ્યાજનો દર
- (4) દંડ અને ફીનો બોજો
- (5) કપટ અને છેતરપીંડીનો ભય
- (6) ફોડ-ગુનાઓ થવાની વધુ શક્યતાઓ
- (7) પહેલાં ખર્ચ પછી તેની ચૂકવણી
- (8) તણાવનો ભોગ
- (9) સાર્ઈબર કાર્ડમનું વધતું પ્રમાણ

6.7 ડેબિટ કાર્ડ

ડેબિટ કાર્ડ જેને બેંક કાર્ડ અથવા ચેક કાર્ડ પણ કહેવામાં આવે છે. આ પ્લાસ્ટિક પેમેન્ટ કાર્ડ છે. જે કાર્ડ ધારકને બેંક અથવા નાણાંકીય સંસ્થાઓ ઈસ્યુ કરે છે. કેટલાંક ડેબિટ કાર્ડમાં સંગ્રહિત મૂલ્ય હોય છે. જેની સાથે ચૂકવણી કરવામાં આવે છે. જ્યારે મોટા ભાગના કાર્ડ ધારકની બેંકની ચૂકવણી કરનારના નિયુક્ત બેંક ખાતામાંથી ભંડોળ ઉપાડવા માટેનો સંદેશ મોકલે છે. કાર્ડ જ્યાં સ્વીકારવામાં આવે છે. ખરીદી વખતે રોકડને બદલે વાપરી શકાય છે. એટલે કે રોકડ રૂપિયાનો ચૂકવણીની અવેજી છે. ડેબિટ કાર્ડને લીધે બેંક એકાઉન્ટ સરળ બન્યું છે. ડેબિટ કાર્ડ દ્વારા હોટલ, ડીપાર્ટમેન્ટલ સ્ટોર્સ, પેટ્રોલપંપ, પ્રોવિઝન સ્ટોર્સ વગેરેમાં ઉપયોગ કરવામાં આવે છે. વર્તમાન સમયમાં ડેબિટ કાર્ડનો ઉપયોગ વધ્યો છે. ડેબિટ કાર્ડ એ રોકડ ચૂકવણી કરતાં વધુ સલામત છે અને ચેકબુક કરતાં વધુ અનુકૂળ છે. ડેબિટ કાર્ડનો ઉપયોગ વધતાં બેંકના કર્મચારીઓને પેપરવર્કનું પ્રમાણ ઘટ્યું છે. તેમજ બેંકના ગ્રાહકો એટલે કે બેંકના ખાતેદારોને બેંકમાંથી નાણાં ઉપાડવા અને લાઈનોમાં ઉભા રહેવાની ઝંઝટ મટી જાય છે. વેપારીઓને પણ ઉધારી આપવાને બદલે ડેબિટ કાર્ડથી રોકડા નાણાંની ચૂકવણી બેંક કરે છે. આથી ઉધારીનું પ્રમાણ ઘટે છે.

● ડેબિટ કાર્ડનો અર્થ :

ડેબિટ કાર્ડ સામાન્ય અર્થમાં બેંકિંગ કંપનીઝ દ્વારા તેના ગ્રાહકોને પૂરી પાડવામાં આવતી સગવડ છે. તેના દ્વારા ગમે ત્યારે અને ગમે ત્યાં, વિવિધ નાણાંકીય સોદાઓ સરળતાથી, સગવડતાથી ઝડપી અને સહી સલામત કરી શકે. ડેબિટ કાર્ડ હોલ્ડરને બેંક એવી મૈત્રીયુક્ત સગવડ આપે છે. જેના દ્વારા ગ્રાહક ખરીદી વખતે તુરંત પેમેન્ટ સહી સલામત માર્ગે કરી શકે છે. જે વેપારી ડેબિટ કાર્ડનો સ્વીકાર કરતાં હોય તેની પાસેથી વિવિધ વસ્તુઓ અને સેવાઓ સરળતાથી ખરીદી પ્રણાલીકાગત બજાર કે ઓન-લાઈન બજારમાંથી કરી શકે છે. ધંધાકીય અર્થમાં ડેબિટ કાર્ડ એ રોકડ ચૂકવણીનો વધુ સારો વિકલ્પ છે અને વહીવટી સંદર્ભમાં ડેબિટ કાર્ડ એ એક ઈલેક્ટ્રોનિક કાર્ડ છે. જે તેના ધારકને નાણાંકીય સોદાઓનો અમલ કરવામાં ઉપયોગી છે. આવું ડેબિટ કાર્ડ તેના ધારક પાસે રહે છે. આમ છતાં તે કાર્ડ ઈસ્યુ કરનાર બેંકની જ પ્રોપર્ટી ગણાય છે. કાર્ડ હોલ્ડર તેના ખાતામાં બેલેન્સ જાળવીને તેનો ગમે ત્યારે ઉપયોગ કરવા મુક્ત છે. કેડિટ કાર્ડમાં કાર્ડધારક જમા રકમ કરતાં વધુ રકમ વાપરી શકે છે. જ્યારે ડેબિટ કાર્ડ ધારક ખાતાની જમા રકમ કરતાં વધુ રકમ વાપરી શકતો નથી.

ડેબિટ કાર્ડના લક્ષણો :

- ડેબિટ કાર્ડ બેંક કે નોન બેંકિંગ ફાઇનાન્સ કંપની (NBFCs) દ્વારા ગ્રાહકને ઈસ્યુ કરવામાં આવે છે.
- ડેબિટ કાર્ડ ઉપર ગ્રાહકનું નામ બ્લોક લેટરમાં એમ્બોસ્ડ કરાયુ હોય છે. તેની ઉપર કાર્ડ ઈસ્યુ કરનાર બેંકનું નામ અને ગ્રાહકનો એકાઉન્ટ નંબર છાપેલો હોય છે. કાર્ડની બીજી બાજુ કાર્ડ ધારકની સ્પેશીમેન સહી (નમૂનાની સહી) કરાયેલી હોય છે.
- ડેબિટ કાર્ડ સિન્થેટીક કાર્ડ છે, તે લેમિનેટેડ પ્લાસ્ટિક શીટ્સ, મેગ્નેટીક સ્ટ્રીપ્સ, માઈક્રોચીપ, પેઈન્ટ્સ હોલોગ્રામ, જીલેટીન વગેરેનો ઉપયોગ કરી બનાવાયુ હોય છે.
- ડેબિટ કાર્ડ ધરાવનાર ગમે ત્યારે તેના ખાતામાં રહેલ બજેટ અનુસાર ચીજવસ્તુ કે સેવા મેળવવા ચૂકવણી માટે ઉપયોગ કરવાનો હક્ક મળે છે. ગ્રાહકના ખાતામાં રહેલ બેલેન્સ કરતા વધુ નાણાંનો ઉપયોગ ચૂકવણી માટે કરી શકતો નથી.
- ડેબિટ કાર્ડને લીધે ગ્રાહકને રોકડ નાણાં કે ચલણી સિક્કાઓ હાથ ઉપર રાખવાની જરૂર પડતી નથી. રોકડ નાણાંનો વિકલ્પ ડેબિટ કાર્ડ છે.
- ડેબિટ કાર્ડમાં નાણાં ચૂકવણી માટે ઉપાડવાથી કોઈપણ પ્રકારનું વ્યાજ બેંકને ચૂકવવું પડતું નથી. કારણ તેના બેલેન્સ જેટલો જ ઉપયોગ કરી શકે છે.
- એક અર્થમાં જોઈએ તો ડેબિટ કાર્ડ પ્રિ-પેઈડ કાર્ડ જેવું જ છે.
- ડેબિટ કાર્ડ ATM (Automated Teller Machines) કાર્ડ તરીકે નાણાં ઉપાડવા અથવા રોકડ નાણાં ભરવામાં ઉપયોગી બને છે.
- ડેબિટ કાર્ડ બહારના સ્થળોએ અથવા વિદેશમાં મુસાફરી કરતી વખતે વહન કરવા, સંભાળવા અને મેનેજ કરવા માટે ખૂબ જ સરળ છે. નાનું, પાતળું, સપાટ અને નગણ્ય વજન હોવાને કારણે તે કોઈપણ ખિસ્સામાં સરળતાથી ફીટ થઈ જાય છે. તે માત્ર બે આંગળીઓથી પણ ખૂબ જ મુક્ત પણે નિયંત્રિત કરી શકાય છે. તેનું સંચાલન કરવું પણ મોટી સમસ્યા નથી.
- ડેબિટ કાર્ડ જારી કરતી વખતે બેંક કાર્ડની જારી અને જાળવણી માટે ખૂબ જ નજીવી વાર્ષિક ફી વસુલ કરે છે. જે ફી ડેબિટ કાર્ડ ધારકના ખાતામાંથી આપમેળે કપાત થઈ જાય છે.
- ડેબિટ કાર્ડને ચેક કાર્ડ તરીકે પણ ઓળખવામાં આવે છે.
- **ડેબિટ કાર્ડના પ્રકાર :**

વિઝા ડેબિટ કાર્ડના વિવિધ પ્રકારો છે. સામાન્ય રીતે બેંકો વિઝા ક્લાસીક ડેબિટ કાર્ડ, વિઝા ગોલ્ડ ડેબિટ કાર્ડ અને વિઝા પ્લેટેનિયમ ડેબિટ કાર્ડ, વિઝા સિગ્નેચર ડેબિટ કાર્ડ અને વિઝા અનંત ડેબિટ કાર્ડ જારી કરે છે. દરેક કાર્ડની આગવી વિશેષતાઓ હોય છે. VISA ATM નેટવર્ક સમગ્ર ભારતમાં અને વિદેશોમાં ફેલાયેલું છે.

ઓનલાઈન ડેબિટ કાર્ડ, ઓફલાઈન ડેબિટ કાર્ડ, ઈલેક્ટ્રોનિક પર્સ કાર્ડ સિસ્ટમ, પ્રિ-પેઈડ ડેબિટ કાર્ડ, ATM ડેબિટ કાર્ડ અને ડેબિટ કાર્ડ જેવા માસ્ટર કે વીઝા જેવી સંસ્થા સાથે સાંકળી બેંક દ્વારા વિવિધ પ્રકારના ડેબિટ કાર્ડ આપવામાં આવે છે. વિવિધ પ્રકારના ડેબિટ કાર્ડ ઉપર બેંક ઉપરાંત કંપનીઓનો લોગો છાપેલો હોય છે. ડેબિટ કાર્ડ દ્વારા રાષ્ટ્ર કે રાષ્ટ્રની બહાર પણ જો બેંક દ્વારા યોગ્ય સંકલન કરાયું હોય તો સરળતાથી ખરીદી થઈ શકે છે. ડેબિટ કાર્ડ રોકડ અથવા વ્યક્તિગત ચેકની જેમ કાર્ય કરે છે. વ્યક્તિ તેના

કાર્ડનો ઉપયોગ ગમે ત્યાં કરી શકે છે. તે ચેકબુક અથવા રોકડ સાથે રાખવાનો વિકલ્પ છે. કેડીટ કાર્ડ અને ડેબિટ કાર્ડ વચ્ચે તફાવત એટલો જ છે કે કેડિટ કાર્ડ “પાછળથી ચૂકવણી” કરવાનો માર્ગ છે, જ્યારે ડેબિટ કાર્ડ “હમણાં ચૂકવણી” કરવાનો માર્ગ છે.

● **ડેબિટ કાર્ડના ફાયદા - લાભ (Advantages of Debit Card) :**

- (1) કાર્ડ ખોવાનો કે ચોરાઈ જવાનો ભય નહીં. એકદમ સલામતી.
- (2) પ્રીપેડ કાર્ડ - બેલેન્સની હદ સુધી જ ખરીદી - દેવાનો ભય નહીં.
- (3) ખરીદી માટે રોકડ નાણાંની જરૂરિયાત નહીં. પ્રવાસમાં સરળતા
- (4) નજીવી વાર્ષિક ફી.
- (5) ડેબિટ કાર્ડ ખોવાય તો તાત્કાલીક નવું કાર્ડ મેળવી શકાય.
- (6) આંતર રાષ્ટ્રીય પ્રવાસમાં કરન્સી એક્સચેન્જ. એટલે કે એક્સચેન્જ રેટ વિદેશી ચલણમાં પરિવર્તિત કરવાની ચિંતા નહીં. પરિવર્તિત વિનિમય દર.
- (7) રોકડનો શ્રેષ્ઠ વિકલ્પ - રોકડનો તાત્કાલિક ઉપાડ
- (8) વ્યાજ કે દંડની રકમમાંથી મુક્તિ
- (9) વપરાશ (બિનજરૂરી)ને નિયંત્રિત કરે છે.
- (10) વેપારી કે વેપારી બેંકના ખાતાના ભંડોળનું તાત્કાલીક સ્થાનાંતર
- (11) ડેબિટ કાર્ડ મેનેજ કરવામાં સરળ.
- (12) વર્તમાન આવકને ધ્યાને લઈ ખરીદી.
- (13) ડેબિટ કાર્ડ દ્વારા ખરીદીમાં કોઈ વધારાની ઓળખની જરૂર નથી.
- (14) ડેબિટ કાર્ડમાં કેસ પોઈન્ટ યોજનાનો લાભ ગ્રાહકને મળે.
- (15) ડેબિટ કાર્ડના વિકાસથી ચલણી નોટોનો ઉપયોગ ઘટે છે. તેથી રિઝર્વ બેંકને નાણાં ઉત્પન્ન કરવાના ખર્ચમાં ઘટાડો થાય છે.
- (16) રિડીમીંગ પોઈન્ટ્સ ઉપર ભેટોની પ્રાપ્તિ.
- (17) ઓનલાઈન ખરીદીમાં અત્યંત સરળતા.
- (18) વપરાશને નિયંત્રિત કે અંકુશિત રાખે છે.
- (19) મફત વીમા કવરેજ - ગ્રાહકને વીમાનો વિશેષ લાભ, જેવાં કે ડેબિટ કાર્ડ ખોવાઈ જવા ઉપર વીમો, વ્યક્તિગત વીમો, આકસ્મિક વીમો, મુસાફરી વીમો વગેરે.
- (20) સુરક્ષાના શ્રેષ્ઠ સ્તરો - છેતરપીંડી, દુરુપયોગ અને નાણાંની ચોરીની શક્યતાઓ મોટા પ્રમાણમાં ઘટાડે છે.
- (21) દૂરથી ખરીદી પૂર્ણ કરી શકાય. (દા.ત., એમેઝોન)

● **ડેબિટ કાર્ડના ગેરલાભ (Disadvantage of Debit Card) :**

- (1) મર્યાદિત ખરીદશક્તિ અથવા ખરીદશક્તિ ઉપર કાપ.
- (2) ચૂકવણીમાં ગ્રાહકને કોઈ ગેસ પિરીયડ મળતો નથી.
- (3) મર્યાદિત સલામતી.
- (4) વ્યાવસાયિક વ્યવહારો કરવામાં અસમર્થ.
- (5) એક્સીડેન્ટલ ચાર્જસ. (દૂપા ખર્ચાઓ)

(6) ડેબિટ કાર્ડ દ્વારા કરેલ ખર્ચની જાણકારી મેળવવી મુશ્કેલ.

● સમીક્ષા

નાણું નિષ્ક્રીય સાધનોને સક્રિય કરી શકે છે અને ઉત્પાદક ચેનલમાં મૂકી શકે છે. તેથી તે ઉત્પાદન, રોજગારી અને આવકના સ્તરને વધારવામાં મદદ કરે છે. વધુમાં તે બચતને રોકાણમાં રૂપાંતરિત કરવામાં મદદ કરે છે.

● કેટલાક નાણાં સંલગ્ન શબ્દોની સમજ :

● કુલ નાણું એટલે શું ?

કુલ નાણું એટલે ચલણમાં ફરતું ચલણી નાણું. એટલે કે ચલણી સિક્કાઓ અને ચલણી નોટો + રિઝર્વ બેંક પાસે બેંકર્સની થાપણો + રિઝર્વ બેંક પાસેની અન્ય થાપણો.

● બેંક અનામત એટલે શું ?

બેંક અનામત એ રિઝર્વ બેંકમાં રોકડ લઘુત્તમ છે. જે નાણાંકીય સંસ્થાઓએ પણ રિઝર્વ બેંકની જરૂરિયાતોને પહોંચી વળવા માટે મધ્યસ્થ બેંકમાં તેના ખાતામાં અનામત નાણાં રાખવા. વ્યાપારી બેંકોએ પણ રિઝર્વ બેંકના વખતોવખતના આદેશ મુજબ અનામત નાણું રાખવું પડે છે.

● રિઝર્વ બેંક કેટલા પૈસા છાપી શકે ?

રિઝર્વ બેંકને રૂ. 2થી માંડીને 10,000 સુધીની નોટો છાપવાનો અધિકાર છે. જો રિઝર્વ બેંકને વધારાની નોટ એટલે કે રૂ. 10,000થી વધુ અંકિત મૂલ્યવાળી નોટ છાપવી હોય તો સરકારે રિઝર્વ બેંક ઓફ ઈન્ડિયા એક્ટમાં સુધારો કરવો પડશે.

● રિઝર્વ બેંકના હાલના ગવર્નર કોણ છે ? (વર્ષ 2022માં)

હાલમાં શક્તિકાન્ત દાસ રિઝર્વ બેંકના 25માં ગવર્નર તરીકે સેવા આપે છે. તેઓ અગાઉ પંદરમાં નાણાંપંચના સભ્ય હતા.

● ભારતમાં RBI (રિઝર્વ બેંક ઓફ ઈન્ડિયા)ને કોણ નિયંત્રિત કરે છે ?

રિઝર્વ બેંકને સેન્ટ્રલ બોર્ડ ઓફ ડિરેક્ટર્સ (કેન્દ્રીય નિર્દેશક મંડળ) નિયંત્રિત કરે છે. ભારત સરકાર દ્વારા ભારતીય રિઝર્વ બેંક એક્ટને ધ્યાનમાં રાખીને કરવામાં આવે છે. રિઝર્વ બેંકના ગવર્નરનો પગાર સાડા ત્રણ લાખ (3,50,000) હોય છે અને તે ઉપરાંત ગવર્નર ભાડા મુક્ત મકાન, મફત પરિવહન વગેરે એક્સ્ટ્રા મળે છે.

● RBIના કેન્દ્રીય બોર્ડના સભ્યો 21 હોય છે. જેમાં 1 ગવર્નર, 4 ડેપ્યુટી ગવર્નર, નાણાં મંત્રાલયના બે પ્રતિનિધિઓ, દસ સભ્યો સરકાર દ્વારા નિયુક્ત ડિરેક્ટર અને ચાર સભ્યો કે જેઓ મુંબઈ, કલકત્તા, ચેન્નાઈ અને દિલ્હી સ્થાનિક બોર્ડના સભ્યો એમ મળીને કુલ 21 સભ્યોનું બોર્ડ ઓફ ડિરેક્ટર બને છે.

● ATM - Automated Teller Machines

● PIN - Personal Identification Number

● POS - Point of Sell - વેચાણના સ્થળો

● Repo Rate - રિઝર્વ બેંક વેપારી બેંકો પાસેથી જે વ્યાજનો દર લે તેને રેપોરેટ કહેવાય.

● Reverse Repo Rate (RRR) - વેપારી બેંકો પાસેથી લીધેલ ધિરાણ ઉપર રિઝર્વ બેંક વેપારી બેંકને જે વ્યાજદર ચૂકવે તે રિવર્સ રેપોરેટ કહેવાય.

- SLR - વૈધાનિક પ્રવાહિતતા ગુણોત્તર
- LAF - લીકવીડીટી એડજસ્ટમેન્ટ ફેસીલીટી
- CRR - Cash Reserve Ratio રોકડ અનામત પ્રમાણ
- MSF - માર્જનલ સ્ટેન્ડીંગ ફેસીલીટી
- સંદર્ભ સૂચિ
- Hogendoum, Jan and marion. Johnson The Shell Money of the stave Trade. Cmbridge University Press. 2006-6
- Lawrence C. Mersh. “Money flow in a Dynamic Economy. University of Notre Dame. Working Paper. December 26-2018